

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.3>

Іванченко О.М.,
Кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
загальної теорії права та держави
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПРАВА ЯК ОСОБЛИВИЙ ПРОЦЕС ВИЗНАННЯ ЙОГО СПРАВЕДЛИВОСТІ З БОКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті досліджено теоретичні аспекти легітимності права як особливого процесу визнання громадянським суспільством справедливості правових норм. Визначено, що термін «громадянське суспільство» (civil society) вчені використовують у спеціалізованій літературі здебільшого для розмежування понять «суспільство», незалежне від державних інституцій і структур, і «держава», яка ототожнюється з адміністративним апаратом. Зазначено, що громадянське суспільство не можна протиставляти поняттю «держава». Наголошено, що держава та громадянське суспільство представляють собою передусім правові явища. Обидва явища сформувалися в процесі соціальної боротьби, під час якої вони перейшли від первинних своїх форм до сучасних. Доведено, що природа громадського суспільства полягає в свободі, справедливості та рівності. Визначено, що громадянське суспільство вважається надбанням розвитку західноєвропейської цивілізації, яка в певний момент прийшла до ідеї свободи особистості та фундаментальних прав людини. Аргументовано, що поняття «громадянське суспільство» включає також існування самоврядних об'єднань, які повинні захищати права та свободи людей, і саме цей фактор є вирішальним у визначенні вказаного явища в теорії права. Доведено, що громадянське суспільство існує одразу в трьох сферах – соціальній, політико-правовій та економічній. Обґрунтовано, що держави, в яких громадянське суспільство розвивається недостатньо, не має належного рівня самостійності та впливу на державну владу і право, в яких учасники політичного процесу змушені використовувати насилля в будь-якому виді для досягнення своїх цілей, є повноцінними бенефіціарами для повної чи часткової легітимації права і влади. Зроблено висновок, що громадянське суспільство може розвиватися настільки, наскільки високим є рівень легітимності влади і права в державі. Зазначено, що громадянське суспільство є одним із чинників легітимації права та влади, здійснюючи контроль над виборами та поточними подіями у політичній, економічній і соціальній сферах.

Ключові слова: легітимність права, легітимація права, легальність права, правова держава, громадське суспільство, правовий режим, соціум, теорія права.

Ivanchenko O. M. Legitimacy of law as a special process of recognition of its justice by civil society.

The article examines the theoretical aspects of the legitimacy of law as a special process of recognition by civil society of the justice of legal norms. It is determined that the term «civil society» is used by scientists in specialized literature mainly to distinguish between the concepts of «society», independent of state institutions and structures, and «state», which is identified with the administrative apparatus. It is noted that civil society cannot be opposed to the concept of «state». It is emphasized that the state and civil society are primarily legal phenomena. Both phenomena were formed in the process of social struggle, during which they moved from their original forms to modern ones. It is proven that the nature of civil society consists of freedom, justice and equality. It is determined that civil society is considered an asset of the development of Western European civilization, which at some point came to the idea of individual freedom and fundamental human rights. It is argued that the concept of “civil society” also includes the existence of self-governing associations that must protect the rights and freedoms of people, and it is this factor that is decisive in defining the specified phenomenon in the theory of law. It is proved that civil society exists in three spheres at once – social, political-legal and economic. It is substantiated that states in which civil society is underdeveloped, does not have the

proper level of independence and influence on state power and law, in which participants in the political process are forced to use violence in any form to achieve their goals, are full beneficiaries of the full or partial legitimation of law and power. It is concluded that civil society can develop to the extent that the level of legitimacy of power and law in the state is high. It is noted that civil society is one of the factors of legitimization of law and power, exercising control over elections and current events in the political, economic and social spheres.

Key words: legitimacy of law, legitimization of law, legality of law, rule of law, civil society, legal regime, society, theory of law.

Постановка проблеми. Легітимність права традиційно розглядається науковцями як його визнання та схвалення, що характеризується згодою суб'єктів на дотримання правил, які встановлюються певною нормативною системою. Легітимність права можна вважати результатом його легітимації, процесу визнання, спираючись на ті чи інші критерії дійсності права, що фактично призводить до формування загальноновизнаної юридичної сили певної норми права.

Поточна юридична практика свідчить про те, що проблематика легітимності права сьогодні лежить, не тільки в полі окремих норм, інститутів та законодавчих інновацій, але й всієї існуючої нормативної системи тощо.

Розуміючи сьогодні справедливість у якості морально необхідного елементу людських відносин з'являється можливість включення справедливості до сфери, в якій діють суб'єкти соціально-правового спілкування. Вітчизняна теорія права, в тому числі орієнтована на інтерсуб'єктивні підстави правової легітимності, на жаль, приділяє недостатньо уваги такому аспектові права, як його легітимація в постійно відтворюваних відносинах між законодавцем і представниками громадянського суспільства. Переважно це можна пояснити пов'язуванням фігури законодавця із легальністю, яка являє собою офіційну процедурну форму легітимації права. Прихильниками юридичного позитивізму часто ототожнюються такі категорії як легітимність і легальність права. Вони переконані, що формальна процедурна легальність цілком забезпечує офіційний статус норми як легітимної. Але ж чи можна погодитися з такою категоричністю, особливо з позицій непозитивістського праворозуміння?

Діалог законодавця з адресатами норм права як правило відбувається за участі членів громадянського суспільства. У цій ролі суб'єкти громадянського суспільства апробують відповідні правовідносини із іншими громадянами, із виконавчою та судовою владою. В той же час діяльність адресатів норм права не завжди підлягає інституціоналізації. Ця діяльність, згідно із деліберативно-дискусивною концепцією, виступає в процесі легітимації права важливою умовою належної комунікації між державною владою та окремими суб'єктами. Однак у цій концепції виникає питання – чи легітимуються під час досягнення соціального консенсусу, певні правові інновації, якщо в результаті раціонального дискурсу кожен його учасник з адресата норми перетворюється на її автора? Необхідність надати відповідь на це та інші вищезазначені питання зумовила обрання тематики цієї статті.

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів легітимності права в контексті аналізу процесів визнання громадянським суспільством справедливості правових норм.

Аналіз наукових публікацій. Теоретико-методологічні аспекти поняття легітимності в сфері науки держави і права досліджували такі вітчизняні науковці як: А. Баумейстер, Є. Бистрицький, А. Богачов, В. Дудченко, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, Т. Кравченко, П. Манжолла, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, В. Нечипоренко, Ю. Оборотов, С. Олєфіренко, О. Петришин, І. Рибак, Т. Сивак, О. Скрипнюк, С. Сливка, Л. Спинка, М. Тур, В. Федоренко, Х. Хвойницька-Перайма, М. Цвік, С. Шевчук, Н. Юськів, та інші.

Аспекти легітимності як фундаменту права, співвідношення легальності позитив-

ного права і легітимності права природного в межах сучасної теорії права досліджували такі зарубіжні вчені як: К. Апель, Р. Арон, М. Вебер, Ю. Габермас, Р. Дворкін, І. Кант, Д. Лок, Н. Луман, Е. Макінтайр, Т. Парсонс, Д. Ролз, Ж. – Ж. Руссо, Ч. Тейлор, С. Хантінгтон, та інші.

Дослідженням аспектів громадянського суспільства в науці права займалися такі науковці як: Д. Акімов, В. Анікін, Е. Афонін, Т. Андріюченко, І. Бекешкіна, С. Кириченко, А. Колодій, В. Яблонський та інші.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні легітимності права, на наш погляд, необхідно обов'язково торкнутися такої теми, як «громадянське суспільство». Для такої широкої категорії, як право, аналізу особистості явно недостатньо. Завдяки аналізу громадянського суспільства можна простежити, яким саме чином і завдяки яким конкретно інститутам відбувається процес легітимації права.

Громадянське суспільство як ідея зазвичай сприймається ідеальним явищем, під яким мається на увазі наявність повністю структурованого суспільства, єдиного у ціннісному полі та в основних соціальних ідеях, яке спрямовує свої зусилля на взаємодію з державою у питаннях її розбудови та боротьби з проблемами у соціумі. Таке розуміння громадянського суспільства сформувалося через те, що сьогодні суспільно-політична ситуація у багатьох країнах переживає кризу через відсутність фундаментальних теорій подальшого розвитку суспільства [1, с. 94].

Громадянське суспільство стало «світлом у кінці тунелю» для багатьох учених, символом кращого майбутнього, що надає сенс подальшому розвитку державності та права. Концепція «громадянське суспільство» є дуже схожою з теорією легітимності, оскільки фундаментом обох концепцій є віра в краще майбутнє та довіру між людьми.

Термін «громадянське суспільство» (civil society) вчені використовують у спеціалізованій літературі здебільшого для розмежування понять «суспільство», незалежне від держав-

них інституцій і структур, і «держава», яка ототожнюється з адміністративним апаратом. Громадянське суспільство формується на інтересах як суспільства в цілому, так і кожного окремого індивіда. Громадянське суспільство уявляє собою об'єднання структур та інституцій, утворених для вирішення важливих соціальних питань, навіть без участі у цьому держави. Таке явище сформувалося на фундаменті еволюції людської цивілізації, яка призвела до появи приватної власності, а також політичного розвитку, плодами якого стала неоднорідність влади, виражена у появі політичних партій, організацій, профспілок тощо [2, с. 56].

Керуючись досвідом передових держав Європейського союзу, можемо дійти висновку, що громадянське суспільство не можна протиставляти поняттю «держава». Навпаки, саме громадянське суспільство є основною будь-якої демократичної держави, оскільки саме воно представляє собою середовище, в якому формується суспільна ідеологія. Держава та громадянське суспільство представляють собою передусім правові явища. Обидва явища сформувалися в процесі соціальної боротьби, під час якої вони перейшли від первинних своїх форм до сучасних. Так, наприклад, державна влада в сучасному розумінні не повинна мати необмежених можливостей, має діяти в рамках права, а громадянське суспільство отримало свій сучасний вигляд, еволюціонувавши від нерівного суспільства, поділеного на соціальні класи тощо [3, с. 117].

При визначенні зазначеного поняття треба насамперед звернути увагу на характерні для нього можливості реалізації власних прав громадянами, можливість об'єднуватися в організації без впливу держави. Такі інститути діють на добровільній основі, керуючись законом і конституцією, а також у рамках громадянського суспільства представляють відносини людей у соціальній, політичній, економічній та інших сферах.

Крім того, фундаментом будь-якого громадянського суспільства є історичний, мен-

тально-культурний базис, який формувався під час розвитку певного суспільства протягом багатьох років. У діалозі законодавця з його адресатами беруть участь члени громадянського суспільства. Діяльність таких суб'єктів далеко не завжди інституціоналізується, тим більше далеко не завжди виявляє свою «позасистемність». Вона є порівнянною з «публічною сферою», яка проявляється в процесі легітимації права в якості комунікації між індивідами і офіційною владою.

Громадянське суспільство є досить складним і багатогранним явищем, у якому взаємопов'язані як практичні, так і ідеологічні елементи. Громадянське суспільство вважається надбанням розвитку західноєвропейської цивілізації, яка в певний момент прийшла до ідеї свободи особистості та фундаментальних прав людини. Хоча основи громадянського суспільства були закладені ще в античні часи, проте саме поширення західноєвропейської правової культури призвело до виокремлення значення та ролі індивідуальної свободи людини [4, с. 22].

Саме ж поняття «західноєвропейська цивілізація» уявляє собою комплекс культурних, правових і соціальних цінностей, які об'єднали певні групи людей і зв'язали їх схожою метою щодо розвитку. Цивілізація не успадковується поколіннями просто так, вона має постійно відтворюватися у часі, знов і знов оновлюючи наявні в ній цінності та культурні надбання. Так само і розуміння громадянського суспільства потребує розвитку, формування та відтворення його основних стандартів, ідей і цінностей [5, с. 74].

Гегель Г. був першим вченим, який використав таке поняття, як громадянське суспільство. Згідно його визначення, «громадянське суспільство – це відмінність, яка постає між сім'єю й державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше як формування держави; бо як відмінність воно ставить попереду державу, яку воно як самотійне має мати перед собою, щоб існувати. Створення громадянського суспільства належить, між іншим, до сучасного світу, який тільки й від-

дає належне всім визначенням ідеї. Якщо держава представляється як єдність різних осіб, як єдність, що є тільки спільністю, то цим маєтись на увазі тільки визначення громадянського суспільства» [6, с. 169].

Існує велика кількість інтерпретацій цього явища, наприклад, такі як «третій сектор», що використовується здебільшого в політичному контексті. З точки зору правової теорії, громадянське суспільство – це система незалежних від держави інститутів соціуму, за допомогою яких індивіди або їх колективи можуть реалізовувати свої інтереси, забезпечувати потреби в різних сферах, таких як, наприклад, культурна і духовна сфери, а також передавати ці інститути в наслідок наступним поколінням [7, с. 85].

Існують різні підходи до вивчення громадянського суспільства. Так, наприклад, громадянське суспільство можна вивчати як певний соціальний простір, який існує паралельно з державою, але є певним чином незалежним від неї [8, с. 21].

Окрім цього, громадянське суспільство можна сприймати як вид соціальної організації, що дозволяє захистити права людини в межах держави. У рамках економіки існує принцип демократії, який також є виявом громадянського суспільства, його суть полягає у свободі підприємництва та захисті приватної власності [9, с. 37].

В контексті політики громадянське суспільство – це безпосередньо правова держава, де захищаються права людини і влада керується законом. Громадянське суспільство в контексті управління – це принцип організації суспільних, господарських і політичних структур та їх функціонування [3, с. 127].

Отже, природа громадського суспільства полягає в свободі, справедливості та рівності. Саме таке суспільство представляє собою джерело свободи у соціумі. Свобода в рамках держави і свобода в громадянському суспільстві не є тотожними, оскільки в рамках держави людина характеризується як пасивний суб'єкт, щодо якого державні інститути здійснюють відповідні маніпуляції. Але в рамках

громадянського суспільства людина є автономною та суверенною, рівною з іншими людьми. На основі такої рівності та поваги люди об'єднуються і спільно формують відповідні ціннісні орієнтири.

Наразі поняття «громадянське суспільство» стало набагато ширшим. Якщо раніше під цим явищем розуміли сукупність вільних індивідів, то в наш час фундаментом громадянського суспільства є справедливі відносини між цими індивідами. Право і справедливість тісно пов'язані між собою у європейській культурі, основу якої складає культура античності. Римське право є гарним підтвердженням тому – візьмемо лише, наприклад, такі відомі висловлювання, як «*in omnibus, maxime tamen in jure aequitas spectanda est*», що означає – в усіх справах, особливо у праві, треба пам'ятати про справедливість, тощо [1, с. 45].

Поняття «громадянське суспільство» включає також існування самоврядних об'єднань, які повинні захищати права та свободи людей, і саме цей фактор є вирішальним у визначенні вказаного явища в теорії права. Петришин О. у своєму визначенні громадянського суспільства характеризує останнє, як «сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на засадах самоврядування і за посередництвом яких індивіди реалізують належні їм невід'ємні права і свободи» [10, с. 470–471]. За словами вченого, «існування громадянського суспільства, його інститутів обумовлені безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей» [10, с. 471–472].

Народ у розвинених країнах здатний безпосередньо впливати на дії влади, численні громадські та політичні організації визначають майбутнє держави. Саме така форма взаємодії суспільства з органами публічної влади втілює ідею громадянського суспільства. Незважаючи на те, що суспільні інтереси можуть мати різну мотивацію, у багатьох важливих питаннях соціального, економічного та політичного характеру вони виступають єдиною силою. У наш час особливу цінність має інформація, і особливо важливим став майже

необмежений доступ до неї. Завдяки цим факторам наразі все більше громадян намагаються самостійно вивчати закони, механізми дії тих чи інших державних структур. Більше того, завдяки такій ініціативності громадян з часом формуються соціальні організації, які безпосередньо стежать за діяльністю певних публічних органів влади, звіряючи їх роботу з чинними нормами права. Це та багато іншого уможливорює громадянам безпосередньо впливати на суспільну ситуацію, і в цьому прослідковується прямий зв'язок між легітимційними процесами в сучасній державі та громадянським суспільством [11, с. 105].

Громадянське суспільство існує одразу в трьох сферах – соціальній, політико-правовій та економічній. До першої належать такі явища, як сім'я, до економічної – споживання товарів і поділ благ, а до останньої – політико-правове життя суспільства. Для всіх трьох сфер головним критерієм є ефективність громадянського суспільства – тобто функціонування його інститутів у рамках мінливих умов, однією з яких для нашої держави сьогодні, на жаль, стала повномасштабна війна.

Умовно існують лише три моделі відносин між громадянським суспільством і державою. Перша модель – це придушення державою свободи громадян різними способами, що призводить до постійного протистояння між державною владою і громадянським суспільством. У другій – замість придушення держава застосовує до громадянського суспільства тактику тотального контролю або знищення. Зазвичай такі спроби закінчуються делегітимацією права та державної влади, насильницьким її поваленням. У третій же моделі – держава (яка фактично має всі ознаки правової) цілком поділяє цінності громадянського суспільства, підтримує його, регулює взаємини на рівні закону та справедливості. Природним є висновок: людина не може співіснувати з тоталітарним режимом, тим більше жити при такому режимі як особистість, громадянин. У цьому вся складність подолання тоталітаризму. Його необхідно викоринювати водночас і в суспільстві,

і в людині. А такий процес довготривалий і потребує значних зусиль як суспільства, так і людини. Отже, цю необхідність треба, перш за все, усвідомити, це й буде початком тієї великої роботи [11, с. 62].

Держави, в яких громадянське суспільство розвивається недостатньо, не має належного рівня самостійності та впливу на державну владу і право, в яких учасники політичного процесу змушені використовувати насилля в будь-якому виді для досягнення своїх цілей, є повноцінними бенефіціарами для повної чи часткової легітимації права і влади [12, с. 79].

Слід розуміти, що особистість відіграє важливу, якщо не головну роль у суспільстві, проте існують і певні надособистісні структури [13, с. 40].

Проблеми правового фундаменту відносин між державою та соціумом, зв'язку громадянського суспільства з демократією уявляють собою предмет обговорення ще з часів епохи модерну і аж до сьогодення – епохи постмодерністського суспільства та його парадигми. Той громадянин, який завдяки вищій, середньоспеціальній школі якимось чином ознайомлений із законами розвитку суспільства, його політичної сфери, має рівень свідомості більш адекватний розвитку суспільства, відповідно і дії його корисніші щодо розвитку і становлення державності. Тому зацікавленість держави у розвитку політичної свідомості своїх громадян має бути високою і постійною [11, с. 72].

В контексті легітимності позитивного права концепція «громадянське суспільство» має певні складнощі, пов'язані з розумінням місця цієї концепції в державному ладі та юридичній науці, зі змістом цього поняття, різницею між його розумінням в епоху модерну та сучасною інтерпретацією. Тільки проаналізувавши належним чином зазначену проблематику, ми можемо з'ясувати, якою є функція концепції «громадянське суспільство» в процедурі легітимації права.

Л. Спинка обґрунтовує, що комунікативна дія як засіб легітимації являє собою орієнтацію на взаєморозуміння або на успіх. Вза-

єморозуміння, яке утворюється внаслідок комунікативної дії, уможливорює існування соціального порядку на основі принципу справедливості. Крім того, на питання про те, як можливий соціальний порядок, відповідає наступне: як учасники інтеракції можуть координувати плани своїх дій. Для з'ясування цього було взято до уваги те, як інший учасник (держава для прикладу) може поєднати свої дії з діями іншого чи перервати взаємодію, при цьому не викликаючи конфлікту. Саме процеси взаєморозуміння націлені на досягнення згоди, яка залежить від раціонально вмотивованого змісту того чи іншого висловлювання [14, с. 14].

Вміння громадян працювати разом заради певних цінностей – запорука легітимації закону в такому суспільстві. У соціології та політології останнім часом деякі вчені проводили аналіз «соціального капіталу», результати якого свідчать, що правила та соціальні зв'язки мають, зрештою, позитивний характер, тому що підтримують в суспільстві такі важливі якості, як довіра та дотримання норм, відповідно – зменшення рівня злочинності [15; 16].

Сьогодні науковці користуються переважно термінологією А. Токвіля, позначаючи здатність людей до співпраці в суспільстві як «соціальний капітал» [17, с. 19]. На думку Ф. Фукуями, соціальний капітал являє собою базові норми та цінності, характерні для певної культури, що дають людям можливість співпрацювати. Коли у суспільстві існує соціальний капітал – уже можна говорити про довіру між громадянами, фундаментом якої є спільні цінності [18, с. 259].

Багато теоретиків права вважають, що високі позиції у рейтингах найуспішніших держав посідають ті, де рівень довіри в суспільстві є найвищим. Такий показник пов'язаний безпосередньо з формуванням у суспільстві недержавних і несімейних організацій.

Е. Селігманом, в сучасну епоху довіра виникає в якості специфічної форми генералізованого обміну, в якості складової частини, властивої суспільству системи безумовних

понять, що регулює не тільки сферу неформальних і приватних взаємодій, а й більш формальні, публічні та інституціолізовані сфери, такі як державний устрій і економіка [19].

Показник довіри в суспільстві безпосередньо визначає рівень дотримання та дієвості в ньому законів. Якщо норми руйнуються, то в суспільстві настає так звана «аномія». Тобто будь-які реформи у сфері права повинні залишати недоторканими соціальні інститути, спрямовуватися на підтримку, а не руйнування соціальних зв'язків, які безпосередньо обумовлюють рівень довіри до права в соціумі, а значить, забезпечують легітимність права.

Висновки. Отже, можемо дати визначення громадянському суспільству: це об'єднання вільних індивідів, які формують громадянські інституції з метою впливу на державу і право, щоб за їх допомогою захи-

щати свої права та свободи. Можна зробити висновок, що громадянське суспільство може розвиватися настільки, наскільки високим є рівень легітимності влади і права в державі. Своєю чергою, громадянське суспільство є одним із чинників легітимації права та влади, здійснюючи контроль над виборами та поточними подіями у політичній, економічній і соціальній сферах. Разом із цим, інститути громадянського суспільства повинні функціонувати спільно з органами публічної влади для досягнення оптимального результату, беручи до уваги наслідки будь-яких дій, що впливають на все суспільство. Крім того, можна простежити, що навіть незначні громадянські інститути можуть суттєво впливати на політико-правову ситуацію в державі. Такий підхід може якісно поліпшити легітимність права та процес його легітимації, впоратися з викликами сучасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Воронов І. О. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства : монографія. Київ : Генеза, 2007. 398 с.
2. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Логос, 1997. 124 с.
3. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : Знання України, 2007. 335 с.
4. Грищук О., Слісарчук А. Ліберальний комунітаризм як філософія правового розвитку постмодерного суспільства. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. С. 19–27.
5. Калініченко М. Влада громадянського суспільства. Суми : Університетська книга, 2006. 174 с.
6. Гегель В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 336 с. URL: https://hromadolib.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/12/hegel_2000_grundlinien.pdf
7. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2008. 272 с.
8. Громадянське суспільство в Україні / ред.-упоряд.: Н. Демчук, Л. Кудіна. Київ : Молодіжна альтернатива, 2004. Вип. 2. 57 с.
9. Якубовський О. П., Бутирська Т. О. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії / Національна академія державного управління при Президентові України, Одеський регіональний інститут державного управління. Одеса, 2004. 196 с.
10. Загальна теорія держави і права / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 583 с.
11. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. Київ : ВІПОЛ, 1994. 112 с. URL: <https://ir.duan.edu.ua/items/b087b314-0137-4b6c-ada4-ef779407d0b0>
12. Grey D. Liberalism (Concepts in the Social Sciences). *Open University Press*. 1986. 112 p.
13. Колодій А. Ф. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Електронний незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. С. 23–42.
14. Спинка Л. А. Комунікативні механізми легітимації політичних інститутів в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. .... канд. філос.наук: 09.00.01. Київ, 2008. 17 с.

- 15.Найдьонова Л. Соціальний капітал // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 679.
- 16.Соціальний капітал: феноменологічна природа, форми прояву, конкурентоспроможність : монографія / відп. ред. О. О. Охріменко ; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». Київ : НТУУ «КПІ», 2014. 412 с.
- 17.Tocqueville A. De la démocratie en Amérique. PapyRossa, 2010. 304 p.
- 18.Fukuyama F. Das Ende der Geschichte Hamburg: Hoffmann und Campe, 2022. 554 s.
- 19.Mehrotra, Ajay K., From Seligman to Shoup: The Early Columbia School of Taxation and Development (2012). The Political Economy of Transnational Tax Reform: The Shoup Mission to Japan in Historical Context, eds. W. Elliot Brownlee, Yasunori Fukagai & Eiasku Ide (New York: Cambridge University Press, 2013), Indiana Legal Studies Research Paper No. 207, P. 30–54. Available at SSRN: URL: <https://ssrn.com/abstract=2134359>